

"Löfsättra Gård i Roslagen", tuschlavering signerad F(redrik) G(ustaf) Felt. Kungliga Biblioteket.

En glimt av 1700-talet i Vallentuna

Text: Staffan Helmfrid

”Vägen ifrån Stockholm till Roslagen kröker sig förbi Ensta inåt åtskilliga skogstrakter, der det behagliga Löfsättra ligger, och en krog, benämnd Rosenkällan, har tagit sin plats nära vägen. Men innan jag på min vandring kom så långt vek jag till venster af ifrån stora stråten och begaf mig vestut in i de vilda med björk- och granskog bevoxna trakter, som ligger nordvästut fram emot Täby och Wallentuna. Jag vet icke, bror Adam, om du nånsin varit i dessa nejder. Man utsprider att Upland är ett fult landskap och dess inbyggare likaså ett fult folk; man har då kanske endast sett några af dessa slätter, knott-riga genom siria små stenbackar, omkring Alsike eller Märsta och invånarna der. Men i detta urgamla svenska land finns många bygder, icke blott behagliga genom sin bördighet, utan ock in-tagande genom vatten, branter, kyrkor och klockstaplar, en glad himmel och en mörk skog.”

Så inleder Carl Jonas Love Almquist sin spännande novell ”Skällnora kvarn” på 1830-talet. Tyvärr valde vandraren vägen söder om Vallentunasjön och kom aldrig genom Vallentuna.

”Det behagliga Löfsättra”, idag Lövsättra, är egendomen längst ned i sydöst av Vallentuna socken som når ända ned i Ullnasjön. Den har i äldre tid och ända fram till 1919 hört till Täby socken och Danderyds skeppslag i jordebokshänseende. Den hörde under medeltiden till Ryds skeppslag och Östra Ryds socken. I alla tre socknarna har den haft ett mycket perifert och isolerat läge mellan bergig terräng i nordväst och sjön i söder. Men i kyrkligt hänseende har den hört till Vallentuna församling i århundraden, ett exempel av många att kyrkssocknar kunde gå över häradsgränser.

Hur Lövsättra har sett ut när det ännu var herrgård kan vi se på en innehållsrik tuschlavering från 1760 i Kungliga Biblioteket, signerad F(redrik) G(ustaf) Felt. Det är en utsökt bild av

rokokoidyll som visar säteriets mangård vid ett festligt tillfälle. In på tunet rullar karosser i sexspann med kuskar och betjänter, två har just avlämnat sina herrskap framför herrgårdstrappan, en är på väg genom allén med sina tuktade och skyddade träd. Ryt-taren som spränger fram i förgrunden verkar närmast ditsatt för sin bildverkan. På gårdstunet syns gäster och personal. Herrarna bär rokokomodets ståndsmässiga långa rock och väst, knäbyxor, halsduk och trekantshatt. På den kusk som ses snett bakifrån, där han kör över tunet, syns håret hopbundet i en ”stångpiska” efter tidens mode. Några kvinnor bär halvlång kapp, lång klänning och huvudbonad. En av kvinnorna och en man med racket i han-den ser ut att ägna sig åt bollspel. Några par har just spatserat med parasoll i trädgården. Enklare kläder visar tjänstefolk som tittar ur genom fönster och dörrar. Det är en sommardag på eftermid-dagen. Utanför staketet går kor och grisar, hästar och höns fritt. En kusk leder fränsända hästar till stallet. I en dunge av tall och gran siktar en jägare med sin bössa mot ett mål utanför bilden medan kamraterna har rast och förser sig ur en matkorg, den ene vilande på en spade. Det hela andas söndagsfrid och sällskapsliv.

Gårdens huvudbyggnad är ståndsmässigt byggd med säteri-tak. Säteriet hade byggts före 1656 av rådmannen i Stockholm Johan Ersson Furubom och beskrivs i ett syneinstrument från reduktionen 1683: en stor sal, fem kamrar, en stuga och ett kök jämte två förstugor och en kvist, allt i bästa skick. Till gården hörde en ”väl inrättad trädgård med ruddamm och humlegård”, fullgoda och talrika ekonomibyggnader. Det har förmodats att detta goda tillstånd var anledningen till att Furubom fick åter säterifriheten som dragits in 1682 på grund av hans ofrälse stånd. Beskrivningen utesluter inte att det är samma herrgårdsbyggnad som står kvar 1760.

Vem var det då som hade fest på Lövsättra 1760? Herrgår-

dens ägare vid denna tid hette Harald Appelbom och tillhörde en gammal västgötsk frälsesläkt som fått sitt adelskap förnyat med namnet Appelbom 1645 (en apel i vapenskölden). Han var född 1711 i Örebro, gjorde ämbetsmannakarriär och hade 1759 avancerat till kansliråd. Han blev riddare av Nordstjärneorden 1765. Appelbom hade i Stockholm 1743 gift sig med Johanna Christina Gyldenbring från sin hembygd, född 1723 i Fellingsbro. I Vallentuna församlings husförhörlängd antecknas 1753 under Lövsättra: "Välborne Herr Kongl. Secr. Appelboms eget folk", bland annat den nya gårdsfogden Petter Gilljam från Stockholm. Ännu 1752 fanns här annat folk. Appelbom har tillträtt tidigast 1752, senast 1753. Johanna Christina avled där den 21 december 1757, jordfästes i Jakobs kyrka i Stockholm och fick sin grav hemma i Fellingsbro. År 1759 ingick änkemannen Harald nytt äktenskap på Bällsta gård med friherrinnan Elsa Regina von Schwerin, dotter till generalmajoren friherre von Schwerin och tidigare gift med friherre Samuel Gammal Eh-

Friherre Anders Appelboms huvudbaner i Vallentuna kyrka. Foto: Svante Berg.

renkrona i Stralsund. Det nya äktenskapet blev kortvarigt. Elsa Regina avled 1761 på Bällsta, varvid Harald Appelbom ärvde detta gods. Intressant nog hade Bällsta i seklets början innehåfts av en annan Appelbom, amiralen friherre Anders Appelbom, den förste och siste i den friherrliga grenen av ätten, som avled 1721 utan manlig arvinge och fick sitt huvudbaner uppsatt i Vallentuna kyrka. Amiralen var kusin till Harald Appelboms farfar. Harald Appelbom avled på Bällsta 1783, som då ärvdes av dottern i första äktenskapet Magdalena Johanna Appelbom. Hon sålde godset år 1800 till Jean Lefebure. Det kan konstateras att Lövsättras och Bällstas ägor gränsat till varandra och att Lövsättra var en helt liten herrgård, långt ifrån ett gods. Vägen från Lövsättra mot Vallentuna gick till stor del över Bällstas ägor. Egendommarnas historia var sammanvävd.

Felts bild av Lövsättra pryds av Appelboms av en adelskrona och von Schwerins av en friherrlig krona krönta vapen. Festen i bilden från 1760 måste, om inte bilden är en fri konstnärlig komposition, ha ägt rum 1759 eller 1760 med Harald och Elsa Regina som värdfolk, inte långt efter bröllopet på Bällsta således, men inte heller långt före Elsa Reginas död!

Vi kan ge liv åt figurerna på bilden, åtminstone de som hörde till gården, genom att ta en titt i husförhörlängderna för åren 1759 och 1760. Här finns de till namn och ålder, drygt 25 personer utöver herrskapet, med fogden Petter Gilljam i spetsen, två rättare och två trädgårdsmästare, med familjer och eget tjänstefolk, pigor och drängar, samt minderåriga gossar och flickor. I en över namnet Lövsättra tillfogad notis står 1761 Kongl. Secr. Appelbom, fröken Malin, jungfru Elsa Brita samt Olof Nilsson Sandel (?). Att makan saknas kan innebära att notisen gjorts efter hennes frånfälle. För år 1759 finner vi därtill i Vallentuna församlings fattigstuga "Lilla Maja från Löfsättra, 39 år".

Vallentuna – på 1700-talet en socialpolitisk föregångare
Herrgårdarnas adelsfamiljer idkade sällskapsliv med varandra i bygden och med adeln i Stockholm, men mötte "vanligt folk" mest som tjänstefolk, torpare eller arrendatorer. Ändå tycks i Vallentuna, en socken som till 50% var frälsejord med välbärgade ägare, relationerna mellan de sociala skikten på 1700-talet varit ovanligt harmoniska. Vi kommer här till en punkt, där Vallentuna församling framstår som ett lysande föredöme bland tidens socknar, fattigvården och skolan. Ulla Johansson konstaterar i sin avhandling "Fattiga och tiggare i Stockholms stad och län under 1700-talet" (1984): "Av socknarna i Stockholms län är Vallentuna unik i fattigvårdshänseende.

Vallentuna inrättade 1759 en lokal fattigvårdsförordning, enhälligt beslutad på allmän sockenstämma". Förslaget hade kommit från rytmästare Tilas på Stora Mellösa med stöd av hela sockenstämman 1757. Försörjningen av de fattiga skulle nu ske genom årligt beslutat sammanskott efter mantal inte som dittills genom att varje fjärdedel av socknen svarade för underhållet 3 månader var per år. Sedan 1745 hade socknen fattigstuga på prästgården Hjälmtas utmark, på den plats ovanför den sentida Hjälmtaskolan som ännu på 1900-talet var "fattigstugbacken". Vid sockenstämman den 9 januari 1763 meddelade kanslirådet Appelbom, vår Harald Appelbom på Lövsättra och Bällsta, att han till församlingen skänkte en ny fattigstuga, som han på egen bekostnad uppfört bredvid den gamla stugan. Han överlämnade ett gåvobrev på stugan till sockenstämman. Kanske tänkte Appelbom på "Lilla Maja". Under en tid talades om "gamla fattigstugan" och "nya fattigstugan". Ulla Johansson finner Vallentuna unikt också i det avseendet att gåvor till de fattiga kom inte endast från i socknen bosatta ståndspersoner, utan också utifrån, liksom ett här etablerat bruk med "utflyttningsgåvor" till de fattigas kassa. "I denna socken var adeln positiv till fattigvården. Själva socknen var väl ej direkt beroende av de där bosatta adelsfamiljerna, det var snarare ett fruktbart samarbete mellan dessa och allmogen. Adeln positiva inställning gynnade i stor grad de fattiga." Appelboms fattigstuga ersattes 1854 av en större byggnad, som står kvar än idag, upprustad som bostadshus.

Utöver "Lilla Maja från Löfsättra" fanns i fattigstugan år 1759 fem personer, alla kvinnor, fyra av dem änkor, den äldsta 77 år, den yngsta, Pigan Maja 35 år. I fattigvårdsförordningen hade "taket" satts till 20 fattiga.

Vi finner vid denna tid ytterligare ett bevis på framsynthet i Vallentuna församling, också med adelns stöd, en skola. Sockenstämman hade beslutat anställa en skolmästare 1756. 1759 års husförhörlängd upptar i "Scholae Stugan Dominus Thelaus jämte Pedagog. Thelai hustru, sonen Israel, Beata samt pigan Karin". Den latinska titeln på skolläraren markerar att skolan var en kyrklig inrättning. Även om skolor för allmogens barn börjat inrättas i enstaka socknar redan på 1600-talet, särskilt efter 1686 års kyrkolag, var ännu på 1700-talets mitt en sockenskola sällsynt. Den äldsta skolhistorien i Vallentuna skildras efter en skrift av Sven Vängby i Vallentuna Förr och Nu, nr 1/2007 med livfulla detaljer ur sockenstämmoprotokollen.

I den viktiga debatten i stämman om fast skola 1806 var "trots den långa skolvägen till Ekeby...major Silverstolpe på Lövsättra en ivrig och skicklig förespråkare för en fast skola", en värdig efterföljare till Harald Appelbom. Möjligen var det en sonson till "Dominus Thelaus", Pehr Thelaus, som anställdes som vice skolmästare 1811 och blev ordinarie 1813 och fick acceptera att sockenstämman av honom begärde att han skulle gifta sig med en kvinna som kunde bli barnmorska ...

Folkskolan blev inte obligatorisk förrän 1842, jämfört med andra länder var det ändå mycket tidigt.